

Л. В. Чорна,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри філософії, теорії та історії державного
управління, Національна академія державного управління
при Президентіві України

ФЕНОМЕН ІДЕАЛУ В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

У статті досліджуються феномен ідеалу та його значення в державотворенні як важливого орієнтира суспільного розвитку. Розкривається роль суспільного ідеалу для суспільства і держави через осягнення феномену ідеалу в житті людини. Розглядаються природа ідеалу, його змістове наповнення, певні особливості втілення ідеалів у житті людини та суспільства. Висвітлюються критерії викривлення ідеалів та наводяться причини нівелювання їх ролі. Наголошується на необхідності гармонійного духовно-матеріального наповнення змісту ідеалу. Обґрунтовується думка про значущість суспільного ідеалу як запоруки прогресивного суспільного та державного розвитку. Адже лише духовне єднання людей, орієнтація на споконвічні людські цінності можуть стати тією опорою, на якій базуватимуться оновлене суспільство та держава.

Ключові слова: ідеал, суспільний ідеал, людина, суспільство, суспільний розвиток, державотворення, духовні та матеріальні цінності.

L. V. Chorna,

Ph.D in Political Science, doctoral student of the Department of Philosophy, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

THE PHENOMENON OF IDEAL IN SOCIAL DEVELOPMENT

The article is devoted to the research of the phenomenon of Ideal and its importance in the State Building as an axiological landmark of society development. There is outlined the role of the Social Ideal for the society and the state through understanding the phenomenon of the Ideal in human life. The author examines the nature of the ideal, its substantive content, reveals some features of the ideals implementation in human and social life. The article highlights the criteria distortion ideals and the reasons given for leveling its role. There is explicated the necessity of harmonious spiritual and the material filling the content of the ideal. The author justifies the understanding the social ideal as the basis for progressive social and state development. It is only the spiritual unity of the people, focus on the human values that can become the main «plank» on which updated society and the state will be based.

Key words: ideal, social ideal, human, society, social development, state building, spiritual & material values.

Л. В. Черная,

кандидат политических наук, докторант кафедры философии, теории и истории государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины

ФЕНОМЕН ИДЕАЛА В ОБЩЕСТВЕННОМ РАЗВИТИИ

В статье исследуются феномен идеала и его значение в государственном строительстве в качестве ориентира общественного развития. Определяется роль общественного идеала для общества и государства посредством постижения феномена идеала в жизни человека. Рассматриваются природа идеала, его содержательное наполнение, раскрываются некоторые особенности воплощения идеалов в жизни человека и общества. Показываются критерии искривления идеалов и приводятся причины нивелирования их роли. Отмечается необходимость гармоничного духовно-материального наполнения содержания идеала. Обосновывается мысль о значимости общественного идеала как залога прогрессивного общественного и государственного развития. Ведь только духовное единение людей, ориентация на извечные человеческие ценности могут стать той опорой, на которой будут базироваться обновленное общество и государство.

Ключевые слова: идеал, общественный идеал, человек, общество, общественное развитие, государственное строительство, духовные и материальные ценности.

Постановка проблеми. Одним з вирішальних чинників ефективного державного розвитку є усвідомлення місії держави залежно від її геополітичного положення, історичних, соціокультурних, національних особливостей. Саме чітке бачення

горизонтів власного розвитку, тобто осягнення суспільного ідеалу як орієнтиру в державотворенні, дасть змогу зрозуміти призначення та унікальну роль держави в геополітичному просторі. Для того щоб звернути увагу науковців на позача-

сову актуальність цього питання, пропонується розглянути формування ролі суспільного ідеалу для суспільства і держави через осягнення феномену ідеалу в житті людини.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою та визначення невіршених раніше частин загальної проблеми. Дослідженню проблеми розуміння феномену ідеалу та поняття суспільного ідеалу присвятили свої роботи С.М.Булгаков [1], Е.В.Ільєнков [2], В.Краус [3], І.Кант [4], П.І.Новгородцев [5], С.М.Трубецький [6], С.Л.Франк [7]; сучасні вітчизняні філософи та політологи: В.Ю.Барков [8], В.П.Заблоцький [9], В.О.Корнієнко [10], Т.В.Розова [11], З.Ф.Самчук [12], М.Т.Степико [13]; сучасні зарубіжні дослідники: О.М.Величко [14], Г.Г.Водолазов [15], Ю.Габермас [16], В.А.Лекторський [17], С.В.Мяснікова [18], І.С.Шатіло [19] та багато інших учених.

Разом з тим в українській науці державного управління недостатньо уваги приділено філософському осягненню цього питання, особливо в контексті його ролі в суспільному розвитку та державотворенні, що й зумовило обрання зазначеної проблематики для дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати природу феномену ідеалу, його змістове наповнення, особливості втілення та провести паралелі між розумінням ідеалу на рівні окремої людини і суспільства в цілому.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Шукаючи відповіді на споконвічні філософські запитання: «Чим є життя? В чому його сенс?», на перше з них людина часто знаходила для себе прийнятну відповідь, порівнюючи життя з рухом, шляхом. А от друге запитання залишалося або зовсім без відповіді, або передбачало значну варіативність спроб його вирішення. Відштовхуючись від розуміння життя як шляху, можна в процесі подальшого аналізу дійти цілком закономірного висновку, що це має бути шлях до чогось кращого, ніж те, що є у певний момент. При цьому можна з упевненістю стверджувати, що жодна людина, звичайно, за умови її нормального психічного стану, не обере для себе життя в сенсі руху до погіршення свого становища. Як слушно зазначав Карл Поппер, «все живе прагне отримати кращий світ» [20, с. 189]. Таким чином, до кінця не розуміючи, в чому конкретно полягає сенс її життя, людина разом з тим добре усвідомлює, що спрямоване воно має бути саме в бік удосконалення.

У філософському словнику за редакцією видатного українського філософа академіка В.І.Шинкарука пропонується ідеал розуміти як абстракцію, що утворюється на базі знань про певний об'єкт

пізнання та яка щодо нього тлумачиться як взірць, норма, мета, втілення досконалості тощо. Крім того, ідеал – це зразок, згідно з яким людина (людність) визначає свою поведінку та способи життя в конкретних умовах [21, с. 237].

Незважаючи на перенасиченість науки за радянських часів певними теоретичними догмами, все ж варто звернути увагу і на тлумачення поняття «ідеал», що наводиться у «Великій радянській енциклопедії». Так, ідеал трактується як ідеальний образ, що визначає спосіб мислення та діяльності людини або суспільного класу. Формування природи згідно з ідеалом являє собою специфічно-людську форму життєдіяльності, оскільки передбачає спеціальне створення образу мети діяльності до її фактичного здійснення [22].

У науці державного управління розуміння поняття «ідеал», зокрема, наведено в Енциклопедичному словнику з державного управління, дослівно збігається з наведеним у «Великій радянській енциклопедії» [23].

У французькому філософському словнику ідеал трактується як те, до чого ми прагнемо; досконалий зразок. Образ ідеалу передбачає стан довершеності, що видається духом, який не може цілком його досягнути: такий стан міг би надати повне задоволення людському розуму й почуттю [24].

Отже, розуміючи ідеал як ідею абсолютної довершеності, абсолютного блага, можна стверджувати, що за природою він належить до духовного світу. Проте при цьому змістове наповнення людських ідеалів є різномірним – як духовним, так і матеріальним, за аналогією з умовно духовно-матеріальним устроєм нашого світу. Адже відомою особливістю людської свідомості є розподіл усього на дуальні та часто взаємовиключні прояви. Якість змісту ідеалу безпосередньо залежить від характеру людських бажань, оскільки саме вони його наповнюють, будучи рушіями людського життя. Так, існують бажання духовної спрямованості, орієнтовані на формування певних рис характеру, відслідковування свого емоційного стану, набуття усвідомленості, внутрішнього комфорту тощо, та матеріального або фізичного характеру. Таким чином, бажання можна розділити на такі, що орієнтовані на отримання чогось, і такі, що орієнтують людину кимось стати. В цьому контексті варто згадати відоме дослідження духовної природи людини, проведене Еріхом Фроммом у роботі «Мати чи бути», в якій акцентується увага на тому, що людина та суспільство ХХ ст. значну перевагу віддають саме матеріальним цінностям перед духовними [25]. Слід зазначити, що істотне переважання у людини матеріальних або фізич-

них потреб над духовними може свідчити про її односторонність, навіть неповноцінність у певному сенсі. Однак саме це чомусь випускають з поля зору теоретики та практики, визначаючи пріоритети суспільного та державного розвитку, зосереджуючи увагу в основному на питаннях матеріального характеру.

Проводячи паралель між розумінням ідеалу людини та досягненням ідеалу на рівні суспільства, необхідно наголосити на тому, що суспільство такою самою мірою, як і окрема людина, вкрай потребує гармонійного духовно-матеріального розвитку, орієнтації на власний ідеал, окреслений згідно з його історичними, геополітичними, національними, культурними особливостями та схильностями. Тут діють ті ж самі принципи та пріоритети, як і в житті окремої особистості, і про це слід завжди пам'ятати, визначаючи перспективи розвитку певного суспільства.

Так, людина, наповнюючи зміст свого ідеалу за допомогою індивідуальних потреб і бажань, формує для себе цілі, на досягнення яких вона починає спрямовувати свої дії. Загальновідомо, що окреслення власних ідеалів та формулювання своїх цілей більш успішним є у свідомих особистостей, які хоча б замислюються над цим питанням, навіть не маючи уявлення про стратегію реалізації задуманого, і тим більше систему тактичних дій. Таке самопізнання одночасно дає змогу наблизитися й до розуміння свого призначення в житті, усвідомлення своїх талантів і здібностей, – того, що можна розкрити в процесі досягнення своїх ідеалів. Як кожна людина постійно прагне кращого життя, маючи на увазі при цьому індивідуально визначені блага, так і будь-яке суспільство на кожному етапі розвитку повинно намагатися побудувати більш досконале майбутнє, створити найсприятливіший для людини суспільний лад та державний устрій. Адже лише духовне єднання людей, орієнтація на споконвічні людські цінності можуть стати опорою, на якій базуватиметься оновлене суспільство та держава. В цьому контексті варто згадати вислів австрійського мислителя Вольфганга Крауса: «Ідеали містять в собі надію на майбутнє, засіб, що може виключити нігілізм, руйнування, саморуйнування та цинізм» [3, с. 250].

За аналогією з людиною суспільству необхідно усвідомлювати та формувати не лише і без того зрозумілі потреби в матеріальному забезпеченні, а, насамперед, «вловити» хоча б натяк на своє призначення, місію, виходячи з характерних для нього рис і закономірностей минулого розвитку. Іншими словами, для дійсного прогресу суспільство повинно наповнювати власний ідеал як квінтесенцію своїх духовних і матеріальних планованих векторів розвитку та одночасно орієнтир подаль-

шого розвитку. Отже, не має значення, хто є суб'єктом на шляху до ідеалу – людина, суспільство чи держава – правила аналогічні для всіх.

Проте слід пам'ятати, що життя завжди вносить корективи на шляху досягнення ідеалів. Як зазначав видатний філософ Е.В.Ільєнков, ідеал у процесі його вираження в природному матеріалі завжди деформується відповідно до вимог матеріалу, і продукт творчої діяльності духу завжди виявляється певним компромісом ідеалу з мертвою матерією [2, с. 110]. Оскільки ідеал як ідея абсолютної досконалості є духовним началом, а взаємодія йому доводиться здебільшого з матеріальною, фізичною сферою, результат втілення завжди має неповний, частковий характер. З цього приводу влучним є вислів С.Л.Франка про те, що може бути втілене не абсолютне добро, а лише максимальне [7, с. 106].

За словами Вольфганга Крауса, «збудувати рай на землі неможливо, однак ми здатні відшукати його сліди. <...> Не мати жодних ідеалів – це такий шлях, що впевнено веде до заперечення. Мати ідеали – це спроба, яка може виявитися невдалою, проте може і привести до успіху, якщо фантазія та усвідомлення реальності йдуть «пліч-о-пліч» та виражаються у відповідальних діях» [3, с. 131].

Таким чином, твердо усвідомлюючи неможливість повного втілення ідеалів, у жодному разі не можна від них відмовлятися як від нездійснених та ілюзорних. Навпаки, слід розуміти, що жодна з людських цінностей, таких як любов, добро, справедливість, не може бути реалізована в нашому земному житті абсолютно. Проте кожна людина в глибині душі завжди на них зорієнтована та відчайдушно їх бажає досягти у своєму житті, передусім щодо самої себе. Так і суспільні ідеали, маючи невдалий історичний досвід часткового та викривленого здійснення (слід згадати, зокрема, утопічні експерименти), не повинні стати архаїзмом та об'єктом цинічного заперечення. Слушним з цього приводу є зауваження Іммануїла Канта: «Хоча і не можна допустити об'єктивної реальності (існування) ідеалів, проте не можна на цій підставі вважати їх химерами: вони дають необхідне мірило розуму, який потребує поняття того, що у своєму роді є досконалим, щоб по ньому оцінювати і вимірювати ступінь і недоліки недосконалого. Але спроби здійснити ідеал на прикладі, тобто в явищі, <...> марні, більше того, вони певною мірою безглузді і малоповчальні, оскільки природні межі, що постійно порушують довершеність в ідеї, виключають можливість будь-якої ілюзії в такого роду спробах і тим самим роблять навіть підозрілим і подібним до простої вигадки те добро, що міститься в ідеї» [4, с. 502–503].

Ідеали потребують постійного внесення змін та коригування при взаємодії з матерією (в процесі руху до них). Адже, як наголошував П.І.Новгородцев, неможливо в суспільному житті досягти досконалості або позбутися труднощів, оскільки на місці старих недосконалостей виростають нові, а в майбутньому, як і в минулому, знову очікують ті самі шукання і зусилля. Немає такого засобу в політиці, який раз і назавжди забезпечив би людям незмінну досконалість життя [5, с. 33]. Учений пропонував у державному житті ставити конкретні і доступні цілі, але при цьому зауважував, що кожна практична дія лише тоді набуває і справжньої життєвої енергії, і моральної цінності, коли вона натхненна моральним прагненням, спрямованим далеко уперед, до вічного ідеалу добра. Лише в цьому разі численні перешкоди і труднощі, які супроводжують кожен практичний крок, не послабляють енергії духу. І вихідною основою при побудові суспільного ідеалу має бути визнана свобода нескінченного розвитку, а не гармонія закінченої досконалості [5, с. 52].

Як свідчить історія, людство іноді орієнтувалось на окремі, крайні й іноді зовсім протилежні ідеали свого розвитку, віддаючи переваги то фізичному, то духовному, то свободі, то аскетизму тощо. Саме тому, враховуючи «розірваність» ідеалів, С.Л.Франк характеризував історію як драматичний процес зміни окремих відкинутих ідеалів, з яких кожний у своєму здійсненні віднаходить свою однобічність і тим самим свою неспроможність і тому поступається місцем іншому [7, с. 106]. Натомість як ідеали людини, так і суспільні ідеали мають розумітися та окреслюватися в гармонії та всебічності: духовні – у поєднанні з матеріальними, внутрішні – із зовнішніми.

Крім того, як одну з істотних причин можливої відмови від формування суспільного ідеалу слід

обов'язково враховувати проблему викривлення ідеалів, що неминуче призводить до нівелювання їх значення в подальшому суспільному розвитку. Так, Вольфганг Краус виводить три критерії зловживання та викривлення ідеалів: коли проголошується, що політичні ідеали можна повністю втілити на Землі; коли застосовується насилля; коли ідеали підхоплюються у вигляді гасел збудженими масами і проголошується, що виступ мас призведе до їх здійснення [3]. Отже, за наявності цих ознак починається викривлення ідеалів, що є знаменням жахливих часів та замість обітованого раю як реальний осадок ілюзії починається пекло.

Висновки. Враховуючи викладене, суспільний ідеал відіграватиме важливу проєктивну роль у процесі державотворення. Саме коректне окреслення рис суспільного ідеалу як орієнтиру суспільного розвитку може сприяти духовному єднанню людей, орієнтації на фундаментальні цінності, слугувати благодатним підґрунтям для формування національної ідентичності оновленого суспільства та держави. Проте слід пам'ятати, що ідеал зможе стати справжньою запорукою еволюції окремої людини та суспільства в цілому лише тоді, коли буде коректно розумітися його природа, духовно-матеріальне гармонійне наповнення, особливості втілення – завжди часткового та неповного, необхідність постійного коригування та зосередження більшої уваги не на глобальному результаті, а на процесі, тобто шляху до нього.

За результатами аналізу можна виокремити такі **перспективні напрями досліджень** у межах розглядуваної проблематики: історико-філософський аналіз утопічних експериментів у державотворенні; державно-управлінський аспект суспільного ідеалу; розуміння утопії та соціального проєктування в історії суспільного розвитку.

Список використаних джерел

1. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / С. Булгаков ; за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – 903 с.
2. Ильенков Э. В. Об идолах и идеалах / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1968. – 312 с.
3. Вольфганг Краус. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах : эссе / Краус Вольфганг ; пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой и Э. Венгеровой. – М. : Радуга, 1994. – 256 с.
4. Кант Иммануил. Сочинения : в 6 т. / Иммануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гульги, Т. И. Ойзермана. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с. – (Филос. наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии).
5. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев // Приложение к журналу «Вопросы философии». – М. : Пресса, 1991. – С. 13–522.

References

1. Bulgakov S. Rozmisli. Tvorcha spadshchina u konteksti XX stolittya [Thoughts. The heritage in the context of XX century] / Za red. V.D. Bazilevicha. – K.: Znannya, 2006. – 903 s.
2. Ilenkov E.V. Ob idolah i idealah [About idols and ideals]. – M. Politizdat, 1968. – 312s.
3. Wolfgang Kraus. Nigilizm segodnya, ili Dolgoterpenie istorii. Sledyi raya. Ob idealah. [Nihilism today or long-suffering history. Traces of paradise. About ideals] – Esse / Per. s nem. A. Karelskogo, E. Katsevoy i E. Vengerovoy. – M.: Raduga, 1994. – 256 s.
4. Kant, Immanuil. Sochineniya v shesti tomah. [Works in six volumes].- [Pod obsch. red. V.F. Asmusa, A.V. Gulyigi, T. I. Oyzermana.] M., «Mysl», 1964. (Filosof, nasledie. Akad. nauk SSSR. In-t filosofii.) T.3. – 799 s.
5. Novgorodtsev P.I. Ob obschestvennom ideale [About social ideal] / P.I. Novgorodtsev // Prilozhenie k zhurnalu

6. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / Е. Н. Трубецкой ; сост. А. П. Полкова, П. П. Апрышко. – М. : Республика, 1994. – 432 с.
7. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с. – (Мыслители XX в.).
8. Барков В. Ю. Социально-политический идеал в массовом сознании Украины / В. Ю. Барков. – К. : Стило, 1999. – 32 с.
9. Заблоцкий В. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / Віталій Заблоцький. – Донецьк : Янтра, 2001. – 366 с.
10. Корниенко В. А. Эволюция политического идеала (опыт истории) / В. А. Корниенко. – К. – Винница : [б.и.], 1996. – 264 с.
11. Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен / Т. В. Розова ; НАН Украины, Ин-т философии. – Одесса : [б.и.], 1996. – 128 с.
12. Самчук З. В. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : монографія : у 2 т. / З. В. Самчук. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009.
13. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико ; НАН України ; Ін-т філософії. – К. : Знання, 1998. – 250 с.
14. Величко А. М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур / А. М. Величко. – СПб. : Изд-во Юрид ин-та, 1999. – 235 с.
15. Водолазов Г. Г. Идеалы и идолы. Мораль и политика: история, теория, личные судьбы / Г. Г. Водолазов. – М. : Культурная революция, 2006. – 864 с.
16. Габермас Ю. Філософський дискурс сучасності / Ю. Габермас ; [переклад]. – К. : Укр. філос. фонд, 1998. – 158 с.
17. Идеал, утопия и критическая рефлексия / РАН, Ин-т философии ; отв.ред. В. А. Лекторский. – М. : РОССПЭН, 1996. – 302 с.
18. Мясникова С. В. Проблема социального идеала в философско-литературных произведениях А. А. Богданова, Е. И. Замятина, А. П. Платонова / С. В. Мясникова. – Екатеринбург : [б.и.], 2006. – 128 с.
19. Шатило И. С. Мировоззренческие коллизии XX века и проблема разработки современного социального идеала / И. С. Шатило ; Рос. заочн. ин-т текст. и легк. пром-сти. – М. : [б.и.], 2001. – 90 с.
20. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Раймонд Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 444 с.
21. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
22. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Совет. энцикл., 1969–1978.
23. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
24. Дидье Жюлиа. Философский словарь : пер. с фр. / Жюлиа Дидье. – М. : Междунар. отношения, 2000. – 544 с.
25. Фромм Э. Иметь или быть? : пер. с англ. / Э. Фромм ; общ. ред. и послесл. В. И. Добренков. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с.
- «Voprosyi filosofii». – М.: Izdatelstvo «Pressa». – 1991. – S.13-522.
6. Trubetskoy E.N. Smyisl zhizni [The sense of life] / Sost. A.P.Polkova, P.P.Apryshko. – М.: Respublika, 1994. – 432 s.
7. Frank S.L. Duhovnyie osnovyi obschestva [Spiritual Foundations of Society]. – М.:Respublika, 1992. – 511 s. – (Myisliteli HH v.)
8. Barkov V.Yu. Sotsialno-politicheskiy ideal v massovom soznanii Ukrainyi [Socio-political ideal in the mass consciousness of Ukraine]. – К.: Stilos, 1999. – 32s.
9. Zablotskiy V. Liberalizm: ideya, ideal, ideologiya [Liberalism: idea, ideal, ideology] / Vitaliy Zablotskiy. – Donetsk: Yantra, 2001. – 366s.
10. Kornienko V.A. Evolyutsiya politicheskogo ideala (opyit istorii) [The evolution of political ideal]. – Kiev – Vinnitsa, 1996. – 264s.
11. Rozova T.V. Utopiya kak sotsiokulturniy fenomen [The utopia as a socio-cultural phenomenon] / T.V. Rozova; NAN Ukrainyi, In-t filosofii. – O.: [b.v.], 1996. – 128s.
12. Samchuk Z.V. Svitoglyadni osnovi sotsialno-filosofskogo doslidzhennya ideologiyi: problema kriteriyiv ta prioritetiv vioru [The world-outlook foundations of socio-philosophical research on ideology: the problem of criteria and priority of choice]: [monogr.]: u 2t. – D.:ART-PRES, 2009.
13. Stepiko M.T. Buttya etnosu: vitoki, suchasnist, perspektivi (filosofsko-metodologichniy analiz) [Being of ethnos: Origins, Present and Prospects] / M.T. Stepiko; NAN Ukrainyi; In-t filosofiyi. – K.: Znannya, 1998. – 250s.
14. Velichko A.M. Gosudarstvennyie idealyi Rossii i Zapada. Paralleli pravovyih kultur [The state ideals of Russia and West. The parallels of legal culture]. – SPb.: Izdatelstvo Yuridicheskogo instituta. - 1999. – 235 s.
15. Vodolazov G.G. Idealyi i idolyi. Moral i politika: istoriya, teoriya, lichnyie sudbyi [The ideals and idols. The morality and politics]. – М.: Kulturnaya revolyutsiya, 2006. – 864 s.
17. Ideal, utopiya i kriticheskaya refleksiya.[The Ideal, Utopia and Critical Reflection] RAN, Institut filosofii; otv.red. V.A. Lektorskiy. – М.:ROSSPEN, 1996. – 302s.
18. Myasnikova S.V. Problema sotsialnogo ideala v filosofsko-literaturnyih proizvedeniyah A.A. Bogdanova, E.I. Zamyatina, A.P. Platonova. [The problem of social ideal in philosophical and literary works of A.A. Bogdanov, E.I. Zamyatin, A.P. Platonov] – Ekaterinburg, 2006r. – 128s.
19. Shatilo I.S. Mirovozzrencheskie kollizii XX veka i problema razrabotki sovremennogo sotsialnogo ideala [The philosophical collisions of XX century and the problem of modern social ideal development]/ Rossiysk. zaochn. in-t tekst. i legk. pr-sti. – М., 2001. – 90s.
22. Bolshaya sovetskaya entsiklopediya: v 30 t./gl.red. A.M. Prohorov. – 3-e izd. – М.: Sovetskaya entsiklopediya, 1969-1978.
23. Entsiklopedichniy slovník z derzhavnogo upravlinnya/ uklad.: Yu.P. Surmin, V.D. Bakumenko, A.M. Mihnenko ta In.; za red. Yu.V. Kovbasyuka, V.P. Troshchinskogo, Yu.P. SurmIna. – К. : NADU, 2010. – 820s.
24. Dide Zhyulia. Filosofskiy slovar [Philosophical vocabulary]. Per. s frants. – М.: Mezhdunar.otnosheniya, 2000. – 544s.
25. Fromm E. Imet ili byit? [To Have or To Be]: Per. s angl. / Obsch. red. i posl. V.I. Dobrenkov. – 2-e izd., dop. – М.: Progress, 1990. – 336s.